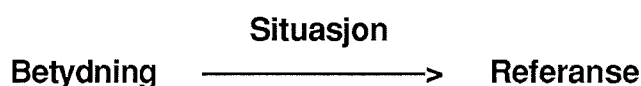

§ 10 Kontekst II: Deiktisk referanse og “De Dicto - de Re”

I dette kapitlet skal vi se at det er nødvendig å regne med et komplekst referansepunkt. I de tre foregående kapitlene har vi sett at referansepunktet kan splittes opp i aspekter som kontekst, tid og verden, fordi ulike slags uttrykk er sensitive for ulike aspekter og fordi referansepunktet kan forskyves i ett aspekt underveis i tolkningen av en setning. Den spaltingen av referansepunktet i to ledd som dette kapitlet begrunner, går på tvers av disse aspektene. Alt i § 8 så vi at vi for å gjøre greie for samspillet mellom tempus og tidsadverbial, må operere med en dobbel tidsindeks og ta vare på ytringstiden selv om den forskyves. I dette kapitlet skal vi se at det generelt er nødvendig å holde rede på både et uforskjøvet og et forskjøvet referansepunkt, for å kunne tolke deiktiske uttrykk i en forskyvningskontekst, og for å kunne tolke andre uttrykk “de re”, i forhold til det uforskjøvne referansepunktet.

Deiktiske uttrykk

I dette avsnittet skal vi konsentrere oss om deiktiske uttrykk, slike som får sin referanse bestemt i ytringssituasjonen i snever forstand, og om den analysen som er utviklet med tanke på denne formen for kontekstavhengighet. Dette er den klassiske kontekstteorien, som bygger på at betydningen til et uttrykk er en funksjon fra situasjoner til referanser. Situasjonene er det vi har kalt referansepunkter, nå skal de hete vurderingssituasjoner. Dette betydningsbegrepet, som vi kjenner fra før, kan framstilles slik:

Dette bildet er for enkelt, og den mest tvingende grunnen til det er at deiktiske uttrykk ikke kan forskyves, referansen må forankres i den faktiske ytringssituasjonen selv om de er i en setningskontekst som forskyver vurderingssituasjonen vekk fra den. Dermed tvinges en til å vurdere to forskjellige situasjoner samtidig. Hvis bildet stemmer, betyr

jeg elsker Janne

den funksjonen som tilordner en situasjon s sannhetsverdien sann hvis og bare hvis den som taler i s , elsker Janne i s ; setningen uttrykker den proposisjonen (den mengden av situasjoner) som består av de situasjoner s slik at den som ytrer seg i s , elsker Janne i s . Dette fører til problemer i såkalte intensjonale kontekster, dvs. når setningen inngår i en annen i form av en «at»-setning (vi ser bort fra problemet med «henne» foreløpig):

Janne sier at jeg elsker henne

En «at»-setning betegner en proposisjon (se § 9 om mulige verdener), så det Janne sier, er mengden av de s slik at den som taler i s , elsker henne i s , - og dermed ville Janne si litt om mange i stedet for mye om meg. Ja, det ville være slik at har Janne rett i det hun sier, så er det seg selv hun sier det om, for da er hun den som taler. Sannheten er jo den at Janne sier mengden av de situasjoner s slik at jeg, som faktisk taler, elsker henne i s . Dette viser at det ikke er tilfredsstillende å behandle «jeg» som “den som til enhver tid taler”, men rettere å orientere dette ordet etter den “ytre” situasjonen og skille prinsipielt mellom ytrings- og vurderingssituasjon. Det at jeg elsker Janne, er da mengden av de s sa. den som taler i, ikke s , men s_0 , elsker Janne i s - hvor s_0 er ytringssituasjonen, hvor «jeg» forankres.

En regner med at en setning generelt - og en med et uttrykk som «jeg» i seg spesielt - ikke betyr en funksjon fra situasjoner til referanser men en funksjon fra situasjoner - ytringssituasjoner - til funksjoner fra situasjoner - vurderingssituasjoner - til referanser. Ytringssituasjonen tas da i vid forstand, den omfatter alle referansepunktets aspekter. Dette betydningsbegrepet kan framstilles slik:

Terminologisk hersker et visst virrvarr. Noen bytter om på «betydning» og «mening». I engelsk snakker en om (fra venstre) «meaning» og «sense», eller også «character» og «intension», og ord for «referanse» er vsa. «reference» «extension» og «denotation». Kunne referansen i den gamle, enkle bildet noteres som $B\langle\alpha\rangle(s)$ (B for betydning, « α » for uttrykket og s for situasjonen), må den nå noteres som $B\langle\alpha\rangle(s_0)(s)$, eventuelt som $B\langle\alpha\rangle(\langle s_0, s \rangle)$, hvor paret $\langle s_0, s \rangle$ gjerne kalles et (dobbel) referansepunkt.

Skillet mellom ytringssituasjon og vurderingssituasjon reflekterer selvsagt en intuisjon om en rolledeling: Ansvaret for å tildele uttrykk som «jeg» og «du» referanse tilfaller ytringssituasjonen s_0 og den alene, mens ansvaret for å forsyne ord som «elske» med referanse hviler på vurderingssituasjonen s og den alene. I regelen - der det ikke er én setning inne i en annen - fungerer ytringssituasjonen samtidig som vurderingssituasjon. Ord og uttrykk som bare avhenger av ytringssituasjonen for å få bestemt sin referanse, sies å referere *direkte*, dvs dersom det gjelder for vilkårlige ytringssituasjoner s_0 og for vilkårlige vurderingssituasjoner s og s' at $B\langle\alpha\rangle(s_0)(s) = B\langle\alpha\rangle(s_0)(s')$.

Og uttrykk som bare avhenger av vurderingssituasjonen, sies å ha *absolutt* referanse, hvis det for vilkårlige ytringssituasjoner s_0 og s_1 og for vilkårlige vurderingssituasjoner s gjelder at $B\langle\alpha\rangle(s_0)(s) = B\langle\alpha\rangle(s_1)(s)$.

De fleste uttrykk av en viss kompleksitet vil trenge både den ene og den andre situasjon for å få sin referanse fastlagt, men det er et spørsmål om det finnes *leksemer* som ikke klarer seg med den ene eller den andre typen.

Såkalte logiske ord (som «og», «en», «om») har den egenskapen at de refererer både direkte og absolutt. Dessuten er det jo vanlig å tilskrive egennavn den egenskapen at verken det ene eller det andre leddet i referansepunktet spiller noen rolle for referansen.

Uttrykk som refererer *direkte* og *ikke absolutt*, kalles *deiktiske*.

Kandidater til leksemer som refererer verken direkte eller absolutt, er relative adjektiv. Det vil bero av konteksten hvilken "sammenlikningsklasse" som legges til grunn for å beregne et relevant gjennomsnitt, dernest vil det bero på verden hva som overstiger det.

Demonstrativer

Den måten som ytringssituasjonen bestemmer referansen for et deiktisk uttrykk på, kan beskrives ved å formulere semantiske regler som f eks

- Referansen for «jeg» ved referansepunktet $\langle s_0, s \rangle$ er den som ytrer seg i s_0
- Referansen for «du» ved referansepunktet $\langle s_0, s \rangle$ er den som adresseres i s_0
- Referansen for «dere» ved referansepunktet $\langle s_0, s \rangle$ er de som adresseres i s_0

for personlige pronomen i 1. person entall (flertall er vanskelig!) og 2. person,

- Referansen for «for fem minutter siden [φ]» ved $\langle s_0, s \rangle$ er referansen for « φ » ved $\langle s_0, s' \rangle$ hvor s' er lik s så nær som at tiden i s' er fem minutter før tiden i s_0

for deiktiske tidsadverbialer, og

- Referansen for «han der» ved referansepunktet $\langle s_0, s \rangle$ er den personen av hankjønn som taleren peker på i s_0

for "rene" demonstrativer.

Såkalte demonstrative nominalfraser - «denne», «dette», «disse» + N - skulle forventes å ha en blandet referansemåte - å avhenge både av ytringssituasjonen og av vurderingssituasjonen. At derimot både artikkelen og substantivet tolkes deiktisk, vises av f eks

- For fem minutter siden var denne vannpytten frosset.*
- ? *For fem minutter siden var denne isbiten frosset (men er det ikke nå).*

Tidsadverbialet «for fem minutter siden» forskyver jo s tilbake til s' , og det objektet det pekes på i s_0 , er element i referansen for «isbit» relativt til s' . Dermed:

- Referansen for «denne α » ved $\langle s_0, s \rangle$ er det objektet x slik at (i) ytreren i s_0 peker på x i s_0 og (ii) x er element i referansen for « α » ved $\langle s_0, s_0 \rangle$.

“Salience”

Også nominalfraser i normal bestemt form - med bestemt artikkel, altså såkalte bestemte beskrivelser («definite descriptions»), har en deiktisk bruk, dvs referenten kan være å finne i ytringssituasjonen. Et godt eksempel “her og nå” er

Svampen ligger i vinduskarmen.

I den typiske ytringssituasjonen finnes det en og bare en svamp. Så kanskje

- Referansen for « α -en» i $\langle s_0, s \rangle$ er det objektet som er element i referansen for « α » i $\langle s_0, s_0 \rangle$.

Men ofte vil det nok være ett, men ikke *bare* ett, element i referansen for substantivet i ytringssituasjonen. La oss si at seminarrommet i samme time inneholder to svamper, den ene ligger i vinduskarmen mens den andre ligger der en vil vente å finne en svamp, i korga eller på tavlehylla. Likevel kan det være fullt mulig å tolke setningen som sann, hvis nemlig den svampen som ligger i vinduskarmen, er den den det tales til, ser etter - hvis den er den hun har vøtet og brukt tidligere. Da er det objektet det relevante objektet som er en svamp i ytringssituasjonen. En mer holdbar regel er da:

- Referansen for « α -en» i $\langle s_0, s \rangle$ er det objektet som er *relevant* i s_0 og som er element i referansen for « α » i $\langle s_0, s_0 \rangle$, eventuelt det objektet blant referansen for « α » i $\langle s_0, s_0 \rangle$ som er *mest relevant*.

Til å uttrykke dette relevansbegrepet brukes i engelsk ordet «salient». Betingelsen om relevans kommer på en måte som erstatning for pekingen hos demonstrativer.

Herfra er det et kort sprang over til personlige pronomen i deiktisk bruk. Faktisk har en i denne klassiske teorien ment å kunne behandle såkalt anaforisk bruk på en tilsvarende måte. Først ser vi på et eksempel på deiktisk bruk av «hun». La oss si at det kommer et menneske bort til oss som jeg ikke kjenner, men som du hilser hjertelig på. Straks vi er for oss selv igjen, sier du til meg:

Hun er gamlekjæresten min.

Nå er jeg i stand til å identifisere «hun» med det individet som riktignok ikke lenger finnes i ytringssituasjonen, men som ennå er sterkt relevant i ytringssituasjonen.

- Referansen for «hun» i $\langle s_0, s \rangle$ er det objektet av hunkjønn som er mest relevant i s_0 .

Nynorsk:

- Referansen for «ho» i $\langle s_0, s \rangle$ er det i s_0 mest relevante objektet som er element i referansen for et vanlig hunkjønnssubstantiv i $\langle s_0, s \rangle$.

Ser vi nå på et eksempel på anaforisk bruk av det samme pronomenet, hvor vi altså har koreferanse mellom pronomenet og en nominalfrase (“antesedenten”) forut for det, og vi vil føye den inn i mønsteret, er det rimelig å formulere en regel som sier at et objekt er sterkt relevant i en ytringssituasjon som det nylig er referert til i ytringssituasjonen.

Vi har vært og sett «Veiviseren». Den er helt genial.

En skreddersydd regel for anaforisk bruk kunne være:

- Referansen for «pro» i $\langle s_0, s \rangle$ er det i s_0 mest relevante objektet som er referansen for en annen nominalfrase av samme kjønn som er ytret i s_0 , i $\langle s_0, s \rangle$.

Og en generell regel kunne se slik ut («pro» står for et hvilket som helst pronomen):

- Referansen for «pro» i $\langle s_0, s \rangle$ er det objektet som er mest relevant i s_0 som enten
 - (i) er referansen i $\langle s_0, s \rangle$ for en annen NP av samme kjønn ytret i s_0 eller
 - (ii) er element i referansen i $\langle s_0, s \rangle$ for et vanlig substantiv av samme (grammatiske eller naturlige) kjønn.

Men her får den klassiske kontekstteorien et alvorlig problem. Denne metoden fungerer nok på et vis for bestemte antesedent-nominalfraser, men ikke for ubestemte, som i

Vi har vært og sett en film. Den er helt genial.

Ubestemte nominalfraser har jo ikke objekter som referanser, men (jfr § 4) mengder av objektmengder, altså noe mye mer abstrakt, og «en α » skal ikke tolkes som «en og bare en α » men som «minst en α ». For å berge seg, kunne en si at referansen til pronomenet er lik referansen for forgjenger-NP'en uansett om den er på objekt- eller et høyere nivå:

- Referansen for «han» i $\langle s_0, s \rangle$ er (anaforisk) (den i s_0 mest relevante) referansen i $\langle s_0, s \rangle$ for en nominalfrase (av naturlig hankjønn) som er ytret i s_0 .

Da ender en dessverre opp med en parafase som

Vi har vært og sett en film. En film er helt genial.

Og den er for svak, for intuisjonen taler for at de to setningene som helhet har samme sannhetsbetingelser som den enkle setningen

Vi har vært og sett en helt genial film.

Og dermed for at de to setningene etter hverandre også bør behandles som en helhet. Det som viser seg, er at det er behov for å ta den lingvistiske konteksten “på alvor” og ikke legge ytringssituasjonen til grunn for beskrivelsen av anaforiske fenomener, som vi kommer sterkere tilbake til i § 12.

Dobbeltindisering og de Dicto - de Re

Deiktiske uttrykk kan aldri forskyves, men må alltid vurderes ut fra ytringssituasjonen. Men beskrivelser generelt, og bestemte beskrivelser spesielt, kan også unntas fra å forskyves semantisk, de kan vurderes ut fra ytringssituasjonen selv i en setningskontekst som forskyver vurderingssituasjonen. Da sies de å tolkes *de re*, snarere enn *de dicto*, når de forskyves. I dette avsnittet skal vi bruke det vi vet om verdensforskyvning (§ 9), til å forklare tvetydigheter og tilsynelatende absurditeter som alternativet *de dicto / de re*. I oppgave 1 brukes viten om tidsforskyvning (§ 8) til å vise helt tilsvarende forhold.

Betrakt setningen

Det er rart at levealderen er så høy.

Denne setningen vil vi vel se på som helt normal, og vi forstår godt hva den betyr. Det er overraskende at den tilsynelatende er absurd, men det er den, for referansen for «at»-setningen - den proposisjonen som den indre setningen uttrykker - synes å være selvbe-kreftende, en tautologi. For hele setningen betyr vel det samme som

Det er rart at levealderen er så høy som den er.

Og den indre setningen her er

Levealderen er så høy som den er.

Og denne ville ingen finne på å ytre. Den er unormal, og i den grad den uttrykker en proposisjon, vil vi si det dreier seg om et selvbe-kreftende utsagn, en tautologi, altså en proposisjon som er sann når og hvor som helst og i en hvilken-som-helst verden.

En semantisk representasjon for setningen ville den kunne se ut omtrent som

levealderen = levealderen .

Her tenkes «levealderen» som et uttrykk for en funksjon fra referansepunkter til tall, dvs det som betegnes, er et tall, og «er så høy som» gjengis som «= \Rightarrow », betegnelsen for likhetsrelasjonen mellom f eks tall. Uansett om en endrer referansepunktet, vil dette si at et objekt er likt seg selv, utsagnet virker altså særdeles lite informativt. Det er korrekt for setningen som den er, den er intetsigende, og det er fordi det er ett og det samme referansepunktet som evaluerer den bestemte beskrivelsen «levealderen» begge steder. Det finnes ingen annen mulighet så lenge setningen står for seg selv.

Annerledes blir det straks den settes inn i en intensjonal kontekst, som predikatet «er rart», og abstraheres med «at». Det som sies å være rart, er proposisjonen at osv, dvs den sies å være rar. Og en proposisjon kan ses som en mengde av verdener, eller av verdenspar. Da blir det mulig å evaluere «levealderen» ved ulike referansepunkter.

Det som er rart, er det at levealderen er så høy som den er i virkeligheten - mengden av de verdener w slik at levealderen i w er så høy som levealderen i den virkelige verden. En semantisk representasjon for en «at»-setning kan se slik ut:

$$\| \text{at } \varphi \| (\langle u, v \rangle) = \{ \langle u, w \rangle \mid \| \varphi \| (\langle u, w \rangle) = 1 \}$$

Referansen for «at»-setningen ved det doble referansepunktet $\langle u, v \rangle$ er mengden av de par av verdener $\langle u, w \rangle$ slik at setningen selv er sann her. Når vi likevel må operere med doble referansepunkt og holde «ytringsverdenen» tilgjengelig, er det bare konsekvent å tolke «at»-setninger ikke som mengder av verdener, men mengder av verdenspar, hvor venstre ledd er ytringsverdenen. Og nå blir det mulig å evaluere «levealderen» én gang ved $\langle u, w \rangle$ og en annen gang ved $\langle u, u \rangle$, hvilket innebærer den andre forekomsten av beskrivelsen tolkes *de re* og betegner den faktiske levealderen. Det som sies å være rart, er mengden av de verdenspar $\langle u, w \rangle$ slik at det «levealderen» betegner ved $\langle u, w \rangle$, er likt det det betegner ved $\langle u, u \rangle$. Og det er et syntetisk utsagn. Levealderen slik den er, sammenliknes med levealderen slik den kunne vært - slik den er i andre verdener, og proposisjonen omfatter de vurderingsverdener som evaluerer et ord som «levealderen» på samme måte som vår verden.

$$\{ \langle u, w \rangle \mid \| \text{levealderen} \| (\langle u, w \rangle) = \| \text{levealderen} \| (\langle u, u \rangle) \} \in \text{rar}$$

Ser vi nå på en modalverbkontekst, vil vi si at

Statsministeren kunne vært fra Høyre

er sann i en verden v hvis og bare hvis det finnes en rimelig nær mulig verden v' slik at «statsministeren er fra Høyre» er sann i v' , og den nærliggende tolkningen er da ikke at det er Gro, referansen for «statsministeren» i v (*de re*), som er fra Høyre i v' , men at referansen for «statsministeren» i v' , for eksempel Jan P. Syse, er fra Høyre (*de dicto*). Den andre tolkningen, hvor Gro skifter parti, er også mulig, men ikke tilsvarende for setningen

Statsministeren kunne vært en annen.

Her har *de-re*-tolkningen som resultat at Gro er ulik seg selv.

Det er et argument for å anta mulige verdener at denne slutningen ikke er gyldig:

*Baronessen har en mistanke om at han som har besvangret henne, er tysk.
Det er baronen som har besvangret baronessen.*

Baronessen har en mistanke om at baronen er tysk.

To beskrivelser som tilfeldigvis har samme referanse i den virkelige verden, kan ikke dermed substitueres i en verdensfjern kontekst. Det er jo ikke sikkert baronessen er klar over at det er baronen som har besvangret henne. Men slutningen er faktisk gyldig i én lesning: *De re* av «han som har besvangret henne» (og av «baronen»).

Resymmé

Deiktiske uttrykk, som uansett om de står inne i en kontekst som forskyver referansepunktet, tolkes i forhold til den ytterste ytringssituasjonen, og andre uttrykk som kan være å tolke i forhold til den virkelige verden eller ytringstiden (de re og ikke de dicto), motiverer at referansepunktet spaltes opp i to ledd, ytringssituasjon (i en vid forstand, inkludert ytringsverden) og vurderingssituasjon. Ytringssituasjonen må forbli tilgjengelig selv om vurderingssituasjonen forskyves bort fra den.

Deiktiske uttrykk sies å referere direkte, det endrer ikke referansen om én vurderingssituasjon skiftes ut med en annen, og dessuten ikke absolutt, dvs referansen kan forandre seg fra ytringssituasjon til ytringssituasjon. De uttrykk som kan tolkes både de dicto og de re - spesielt bestemte beskrivelser - refererer verken direkte eller absolutt.

Oppgaver

1 Tidsforskyvning og bestemte beskrivelser

Bestemt form av substantiv som «statsminister», som regelmessig betegner enermengder, kan tolkes med direkte og indirekte referanse, dvs enten

|| statsministeren || t, t^* er det objektet som er element i referansen for «statsminister» ved t, t (altså ved t)

eller

|| statsministeren || t, t^* er det objektet som er element i referansen for «statsminister» ved t, t^* (altså ved t^*).

Redusér nå sannhetsbetingelsene for setningen

I 1981 var statsministeren naiv.

på to måter (en kan tenke på henne som da var stortingsrepresentant, eller på ham som ble offer for påstandene om at han tenkte å gå av som statsminister), med utgangspunkt i reglene for tidsadverbial og tempus i § 8.

2 Verdensforskyvning og bestemte beskrivelser

Legg til grunn den semantiske representasjonen av en «at»-setning som

$$\| \text{at } \varphi \| \langle u, v \rangle = \{ \langle u, w \rangle \mid \| \varphi \| \langle u, w \rangle = 1 \}$$

og betrakt setningen

Gudfaren tror at politiagenten er absolutt pålitelig.

For at gudfaren ikke skal tilskrives en absurd oppfatning, må setningen

politiagenten er absolutt pålitelig

evalueres på en bestemt måte ved $\langle u, w \rangle$. Hvordan? Formulér den aktuelle proposisjonen på formen

$$\{ \langle u, w \rangle \mid P \langle u, v_1 \rangle \in Q \langle u, v_2 \rangle \}$$

hvor v_1 og v_2 kan være lik u og w og P står for politiagenten og Q for det å være absolutt pålitelig.

3 Indirekte ja-nei-spørsmål

Analysen av «at»-setninger kan utvides til å omfatte «om»-setninger:

Janne vet ikke om det regner.

Formulér referansen for en «om»-setning ved et dobbelt referansepunkt:

$$\| \text{om } \varphi \| \langle u, v \rangle = \{ \langle u, w \rangle \mid \dots \}$$

Tips: Utnytt at «om det regner» svarer til «at det regner» hvis det faktisk regner, og til «at det ikke regner» hvis det faktisk ikke regner.